

Äldre lesbiska, bisexuella och trans-feministers berättelser

om vänskap och lesbisk feministisk gemenskap över tid och rum¹

J: Har du tänkt på att du är glad för att du inte är heterosexuell?

M: Ja. [Båda skrattar] Nej, men jag tror så här att det är enklare att leva som heterosexuell kvinna, men att det också är många nackdelar, eftersom jag har haft ett ganska positivt lesbiskt liv. Jag har kommit in [i den lesbiska miljön], fått väninnor, kärestor, så jag är glad att jag inte är hetero. (Maria, 65)

LESBISKA LANDSKAP KAN förstås som både materiella och diskursiva produktioner som äger rum över tid, skriver kulturgeografen Gill Valentine (1995), som beskrivit dessa processer som lesbiska *time-spaces*. Att skapa egna utrymmen utanför de kommersiella, mansdominerade gaybarerna har varit en genomgående strategi i lesbiska miljöer i västvärldens storstäder. Olika aktiviteter har ägt rum på specifika fysiska platser, dock inte hela tiden, utan ofta som avgränsade arrangemang.² Lesbiska rum skapades på olika platser, där föreställningar och fantasier om sociala nätverk, förebilder och specifika platser är centrala i skapandet av gemenskap (Valentine 1995). Detta gäller också delvis den lesbiska feminismen i Skandinavien, som skapades på mer eller mindre fasta mötesplatser för icke-heterosexuella feminister under 1970- och 1980-talen på kvinnohus, sommarläger och kursgårdar, vilka var viktiga arenor under många år (Hallgren 2008). Vissa av de fasta mötesplatserna finns kvar än i dag, medan andra har lagts ner.

I denna text kommer jag, med utgångspunkt i intervjuer med lesbiska

feminister över sextio, utforska några dimensioner i intervjumaterialet kring erfarenheter av att formas som icke-heterosexuell kvinna för de som var – och är – del av en feministisk kollektiv rörelse och vad dessa gemenskaper betyder i den senare delen av livet. Fokus ligger på föreställningar om nära relationer och gemenskap. Syftet är alltså inte att i detalj kartlägga den lesbisk feministiska rörelsekulturen i en svensk kontext, utan se hur platser och miljöer ges mening i dåtid och nutid för några av dem som var del i den.³

Vad har upplevelserna av kollektiv gemenskap med andra feminister och kvinnor betytt för dem som deltagit i rörelserna över tid, i utövan- det av motstånd mot dåtidens kärnfamiljsideal och i utvecklandet av de nya visioner om alternativa subjektiviteter och levnadsformer som var centrala i rörelsekulturerna? Och hur har villkoren för lesbisk kvinnogemenskap upplevts av en som inte riktigt fyllde kriterierna? En intressant fråga här är hur dessa identifieringsprocesser upplevts över tid i relation till lesbisk feministiska subkulturella gemenskaper av de som tagit del av dem under många år av sina vuxna liv.

Material och metod

Maria som citeras inledningsvis är en av de lesbiska och bisexuella kvinnor som jag träffade som del av mitt fältarbete i ett projekt under åren 2009 till 2012 om icke-heterosexuella kvinnors livsvillkor och motståndsstrategier.⁴ Projektet "Queerkids, baby-butchar och lesbianer: Livsvillkor och motståndsstrategier bland yngre och äldre lesbiska, bisexuella och transkvinnor och queer ungdom" var ett samarbete med Fanny Ambjörnsson och fokuserade på två generationer icke-heterosexuella kvinnor och queer ungdom i Stockholmstrakten. Jag hade ansvar för delprojektet om den äldre generationen och gjorde deltagande observation i olika sociala miljöer, samt livsberättelseintervjuer med arton personer mellan sextio och nittiofyra år. Deltagarna bodde i stor-Stockholmsområdet. I projektet användes en etnografisk ingång, med intervjuer och deltagande observation. Intervjuformen var halvstrukturerade livsberättelseintervjuer där även livskartor användes för att kartlägga centrala händelser i icke-normativa liv. Huvudteman var

öppenhet, nära relationer, utsatthet, LHBTQ-nätverk och sociala gemenskapers betydelse, samt åldrande. Hur har ens livsval påverkats av en heteronormativ samhällskontext i olika perioder och vilken betydelse har motstånd mot normerna för strävan efter att skapa levbara liv haft i vardagsliv och politisk verksamhet? Genom att använda en narrativ strategi och ett bredare livsberättelseperspektiv, där både tidigare och samtida erfarenheter fick plats, ville jag bland annat fånga hur man upplevde att tidigare erfarenheter påverkade dagens livsvillkor, (med tanke på hur LHBTQ-personers villkor i samhället ändrats de senaste decennierna). Alla som deltog var eller hade varit aktiva deltagare i en eller flera subkulturella miljöer för LHBTQ-personer och/eller lesbiska feminister. Ungefär hälften (inklusive Maria) definierade sig specifikt som "lesbiska feminister", och hade varit med om att bygga den lesbiska frigörelsemiljö som blomstrade som del av andra vågens kvinnorörelse från början av 1970-talet och framåt (Isaksson 2007). Det är framför allt intervjuer med dessa åtta personer som denna artikel utgår ifrån. Materialet är alltså på inget sätt en heltäckande studie av personers upplevelser av att identifiera sig med och ta del i lesbisk feministisk gemenskap över tid, en studie som verkligen saknas. Kunskap om centrala platser har jag fått genom formell, deltagande observation, men även som deltagare i miljön vid enstaka tillfällen som icke-heterosexuell kvinna och queerfeminist.⁵ Innan jag presenterar artikelns analytiska delar ger jag först en introduktion till den lesbiska feminismens historiska kontext och idégrund.

Lesbisk feminism som motståndsrörelse: Historisk kontext och idégrund

Innan den öppna homorörelsen tog fart i stora delar av västvärlden i slutet av 1960-talet, skapades LHBTQ-subkulturer framför allt på barer och genom privata föreningar, huvudsakligen i storstäderna (Faderman 1991; Lindholm och Nilsson 2002). Dessa kollektiva sammanhang förändrade vissa förutsättningar för att leva icke-heterosexuellt eller könsöverskridande framför allt genom att skapa möjligheter till motdiskurser, det vill säga kollektiva berättelser om icke-normativa identiteter och

liv som värdefulla. Jämfört med subkulturer på 1940- och 1950-talen, där hemlighållandet av den avvikande sexualiteten eller könsidentiteten inför omvärlden var mer eller mindre en förutsättning präglades 1960-talets framväxande gayrörelse, med sin upprinnelse i framför allt amerikanska storstäder som San Francisco och New York, av ökad politisk medvetenhet (Andreasson 2000). Queera började slå tillbaka mot polisens razzior och brutalitet och upproret på New York-puben Stonewall Inn har blivit en upprepning, symbolisk berättelse om början till den homosexuella frigörelsekampen.⁶ I ett svenskt sammanhang var det först vid denna tidpunkt som subkulturer i det offentliga rummet började etableras på allvar, hävdar Margareta Lindholm och Arne Nilsson (2002). När frågorna politiserades blev det viktigt att inte bara ha möjlighet till att leva motnormativt i de egna rummen utan även att hävda rätten inför omvärlden att leva och identifiera sig på alternativa sätt och kräva rättigheter till social trygghet och skydd mot diskriminering.

Den lesbiska feminismen växte fram i Sverige under denna andra våg av sociala rörelser under 1960- och 1970-talen tillsammans med främst kvinnorörelser, miljö- och fredsrörelser, sexualpolitiska rörelser och vänsterpolitiska grupper (Isaksson 2007). Tidsandan präglades av en allmän auktoritetskritik och skapandet av motkulturer och alternativrörelser (Thörn 1997). Rörelsens idégrund inspirerades starkt av den lesbisk feministiska rörelsen i USA, med dess rötter i radikalfeminism och ståndpunktsteori (Hallgren 2008), och dess strävan att söka sig bort från mansidentifikation och skapa den kvinnoidentifierade kvinnan, bortom det patriarkala samhället. Detta innebar framför allt en idé om att söka frigöra sig från heteropatriarkatets underordning av kvinnor där kvinnor uppfostrades till att identifiera sig och andra kvinnor som objekt, utifrån heterosexuella mäns behov (se t.ex. Radicalesbians 1988).

Skapandet av en kollektiv rörelse och "den nya lesbiska kvinnan" som subjekt på egna villkor kännetecknades av ett antal gränspraktiker, visar Hanna Hallgren (2008) i sin omfattande studie av den lesbiska feminismens subjektivitetsproduktion på 1970- och 1980-talen i Sverige. Det skedde dels en avgränsning mot homosexuella män och mansdominansen inom homorörelsen generellt, dels skapades ett mot-

stånd mot nidd bilden av den ”dolda homosexuella manhaftiga kvinnan”, mot mainstreamkulturens representationer av lesbiska, bland annat som begärsobjekt i pornografi, och mot heterosexuella kvinnor. I sin strävan efter att skapa en ny kvinnlig, lesbisk subjektivitet, som var både öppen, stolt och fri, allierade de sig med kvinnorörelsen, men skapade också egna rum – egna lesbiska föreningar och fysiska mötesplatser.

I 1970-talets radikala lesbiska feminisms ideologi, som till stor del utvecklats i en amerikansk kontext, prioriterades närhet och kärlek till andra kvinnor som en viktig del i skapandet av en kvinnoidentifierad subjektivitet. Denna kunde allra bäst uppnås genom att helt och fullt leva med kvinnor i en könsseparatistisk gemenskap (Lorde 1984; Radicalesbians 1988; Hallgren 2008). Det är en gemenskap baserad på närhet som är såväl fysisk som mental, såväl sensuell och erotisk som känslomässig, vad Adrienne Rich (1986) kallade ett ”lesbisk kontinuum”, ett möjlighetsrum för kvinnor utanför heteronormens positionering. I en identitetsgemenskap, präglad av dessa diskurser, baserad på kön och sexualitet blir nära relationer individuella och kollektiva samtidigt, och det ”personliga är politiskt” ett viktigt motto (Wasshede 2010). Till sammans ville lesbiska feminister störta heteropatriarkatet – i Sverige var även klassamhället ett viktigt mål – och de var de första att formulera en heterosexualitetskritik i den kvinnopolitiska kampen (Hallgren 2008). De sökte gemenskap med heterosexuella feminister, men ville också utmana deras premisser, med den erfارande kvinnokroppen som utgångspunkt och avgränsning (Hallgren 2008). Att leva med och för andra kvinnor samskapades som praktik och ideologiskt bygge. Nedan visar jag hur nya, symboliska bilder av närhet och gemenskap skapas både genom att fylla traditionella släktskapsbegrepp med ny mening och genom att ta avstånd från den rådande normen.

Hur utmanas heteronormens relationshierarki? Valda familjer och subkulturell gemenskap

Överskridandet av heteronormativa relationshierarkier i idé och praktik har utvecklats i och utgjort grunden för homorörelsen, den lesbisk feministiska rörelsen och så småningom också queera rörelser som kollektiva

motståndskulturer och identitetsgemenskaper (Wasshede 2010).

Kombinationen av att kollektivt göra motstånd mot heteronormens interpellationer, av att bygga utopier om alternativa identiteter och levnadsformer och av att samtidigt försöka leva dessa i en "nutopi" skapar en unik känsla av samhörighet, hävdar Catrin Wasshede (2010, med hänvisning till Macdonnell 1986 och Thörn 1997) i sin studie av samtida queera och feministiska aktivister.

Maria, som hade en central roll i uppbyggnaden av den lesbisk feministiska rörelsen, lever fortfarande ett liv som till stor del kretsar kring rörelsens sociala gemenskap, där de valda relationerna fortsätter att vara centrala i den senare delen av livet. Hon definierar sig fortfarande som "lesbisk feminist. Helt klart." HBT, känns fortfarande lite främmande som begrepp, tycker hon – och lite opolitiskt.

När vi pratar om vilka relationer som känns viktiga, är det framför allt vänskap med andra kvinnor och feminister hon lyfter fram – och som hon tycker ligger närmast familjebegreppet:

J: Använder du ordet familj nu – handlar det om barn, eller vad är det?

M: Nej, jag skulle säga att det är mina vänner, framför allt mina feministiska vänner, eftersom jag inte har så mycket familj, jag har ju bott i olika kollektiv och så, så för mig är det mer vänner. Vänner och människor – kvinnor – som man möter och sånt.

J: De som har stått dig nära, alltså?

M: Ja.

Mina informanter var unga vuxna eller vuxna när den könskonserverativa kärnfamiljsnormen började utmanas av andra vågens kvinno- och sexualpolitiska rörelser, som de själva var del i. Rörelser som så småningom ledde till stora förändringar i kvinnors och icke-heterosexuella livsvillkor (Isaksson 2007). Att leva lesbiskt innebar både att bryta med samhällets förväntningar om ett stadgat kvinnoliv som gift med barn och att skapa ett liv på sidan av heteronormen i en tid då homosexualitet var stigmatiserat och patologiserat. För de som sökte sig till subkulturella miljöer blev dessa därför viktiga arenor för tillgång till alternativa

berättelser än de som dominerade samtiden om familj och gemenskap, där icke-normativa identiteter och liv kunde bejakas positivt (Weston 1991; Lindholm och Nilsson 2002).

I både den feministiska och LHBQTQ-miljön har familjemetaforer använts för att beskriva starka vänskapsrelationer, som till exempel uttrycken "vänskapsfamiljer" och "systrar" som många lesbiska feminister använder, hos vissa blandat med den socialistiska jargongen "kamrater" (Hallgren 2008). Kath Weston (1991), som bedrev etnografisk forskning bland lesbiska och homosexuella på USA:s västkust i slutet av 1980-talet, lyfte fram hur normativa familjekoncept kollektivt omförhandlades i subkulturella miljöer, bland annat genom begreppet "valda familjer". Begreppet beskriver intima relationsband där ens närmaste anses vara de som kompromisslöst älskar en och ställer upp för en, vare sig det är blodssläkt, vänner, barn, partners, den LHBQTQ-/feministiska gemenskapen eller husdjur (Weston 1991). Det utmanar den hierarki mellan biologisk familj och vänskapsrelationer, som präglat moderniteten, där de ses som åtskilda och icke-jämställda. Det skedde en uppvärdering av vänskap och identitetsgemenskap som viktiga och värdefulla, delvis motiverad av praktiska omständigheter som brutna eller svaga band med ens biologiska familj och individens sårbarhet som – av samhället betraktat – avvikande och den utsatthet som detta medförde (Weeks, Heaphy och Donovan 2001; de Vries och Megathlin 2009; Bromseth 2013). Dessutom bildar politiskt och ideologiskt drivna, alternativa sexualpolitiska/feministiska gemenskaper frigörande möjlighetsrum utanför blodsbands- eller kärnfamiljsrelaterade, normativa sammanhang (Ambjörnsson och Bromseth 2010). Subkulturella miljöer, såväl privata som föreningsdrivna, är viktiga för många LHBQTQ-personer även i den senare delen av livet (Browne, Bakshi och Lim 2012).

Maria har levt i feministiska och lesbiska kollektivboenden under större delen av sitt vuxna liv. I dag bor hon växelvis i två städer. Under vintermånaderna bor Maria tillfälligt hos sin väninna (och före detta kärlekspartner) Lisa, som bor i en annan stad, men på somrarna bor hon i en kolonistuga, omgiven av vänner från den lesbisk feministiska rörelsen. De flesta av dem har hon känt sedan 1970-talet. Parrelationen är viktig

för Maria, men den är, och bör inte vara, allt i livet. Det är vem man kan lita på i längden som avgör vilka relationer hon anser vara viktigast, i synnerhet vänner som hon har känt länge, från olika perioder i livet.

J: Kan man utmana familjebegreppet också?

M: Ja, jag tycker att kärleken kommer och går, men familjen och vännerna består, eller hur? [Skrattar] Det tycker jag. Det är inte helt ointressant att ha biologiska nära, alltså, det är aldrig ointressant, men för min del har det mer handlat om att ha vänner, väninnor. Och även manliga arbetskamrater som jag har känt länge, tycker jag ingår i min familj lite grann. Men inte konventionell familj, nej.

Också Harriet, 65, som lever ensam, lyfter fram vänner som de viktigaste relationerna i sitt liv, framför allt vänner från den lesbisk feministiska rörelsen, hennes före detta partners och en kusin. Hon utvecklar vad vänskap betyder:

H: Vänner är ju jätte-, jätteviktiga.

J: Ja.

H: Väl så viktiga som sambos och äkta makar, det tror jag. Vänskap är ju också svårt. Men väldigt viktigt. Det är väl, det viktigaste är väl att man kan lita på varandra helt enkelt. Att vara där, på nått sätt, för varandra, tror jag. Att man kan vara sig själv med varandra. Men det gäller nog både när det är kärlek och när det gäller vänskap. Och att man lämnar utrymme åt varandra. Det är väl det...

I likhet med Jeffrey Weeks, Brian Heaphys och Catherine Donovans (2001) informanter i deras studie av brittiska, icke-heterosexuella intima relationer, finns det för de flesta av informanterna några personer som är riktigt nära och som anses ingå i "familjen", och sedan en bredare krets som utgör den större sociala gemenskapen. I såväl Marias som Harriets fall dominerar feministiska kvinnors närvaro, och den lesbisk feministiska gemenskapen är starkt närvarande som nav såväl i privata nätverk som på specifika mötesplatser för icke-heterosexuella kvinnor.

Flerdimensionell, kollektiv vänskap som skydd mot en heteronormativ värld

En viktig dimension av vänskapen med andra icke-heterosexuella är skyddet mot heterovärlden och den gemensamma erfarenheten av att vara utsatt i heteronormativa sammanhang (Weeks, Heaphy och Donovan 2001; de Vries och Megathlin 2009). För Kristin, som också engagerade sig i den lesbisk feministiska rörelsen på 1970-talet, är vännerna från den tiden fortfarande viktiga och tillhör en annan kategori än "heterovärldens vänner". Det finns en särskild gemenskap med andra lesbiska:

K: Jag har många nära vänner i Stockholm, och det är lite långt att åka. [...] Det är gamla vänner, det är från sjuttitalstiden och åttitalstiden, det är dom som bor där. Sen har jag kanske inte skaffat så mycket nya vänner efter att jag kom tillbaks [från utlandet]. Men det beror också på att jag bor utanför Stockholm och har haft det jobb som jag har. Där jag är den enda lesbiska – det är faktiskt så att även om jag lever i en heterosexuell värld, heteronormativ i alla fall, så är nästan alla mina goda vänner lesbiska. Så är det faktiskt. Så det är nån sorts dubbel värld. Så även om jag känner mig hemma i den heterosexuella världen så är jag ju aldrig riktigt en av dom. Så är det ju faktiskt, det kommer jag inte undan.

Att Kristin inte bara delar långvariga vänskapsband med de lesbiska vännerna utan även upplevelsen av att inte passa in i heterovärlden som icke-heterosexuell, framhåller hon som centralt. Den lesbisk feministiska rörelsen var en viktig social arena för den första generationen av öppet icke-heterosexuella kvinnor och lockade både mer och mindre politiskt intresserade (Lindholm och Nilsson 2002). Många deltog i såväl homorörelsens klubb- och föreningsliv som i feministiska och lesbisk feministiska sammanhang. De kvinnoseparatistiska rummen formades dock av en politiskt driven kamp, grundad på andra gemenskapsvärden, främst en utopi om, och skapandet av, en ändrad kvinnosubjektivitet med den lesbiska kvinnan som kvinnokampens spjutspets.

Sociala relationer och gemenskap med andra LHBTQ-personer är viktigt i alla åldrar för personer som avviker från heteronormen (Am-

björnsson och Bromseth 2010), men verkar ha en särskild viktig roll för den äldre generationen som levt i en homofientlig värld under stora delar av sitt liv (Weeks, Heaphy och Donovan 2001; Lindholm och Nilsson 2003). I samvaron med andra "avvikare" kunde trygga platser skapas, där umgänge och möten kunde ske på ens egna premisser och utan att behöva förklara och försvara sin egen existens eller levnadsätt. Brian de Vries och David Megathlin (2009) jämför i sin studie äldre lesbiskas och homosexuellas vänskapsrelationer i USA med heterosexuellas och argumenterar att vänskapen fyller flera funktioner för icke-heterosexuella:

Gay men and lesbians, particularly for the older cohort, have found each other in secrecy and in protest, as outcasts and security risks. They have cared for each other when others did not – creating communities as they have witnessed the same communities ravaged by disease. (de Vries och Megathlin 2009, 81)

En skillnad är att icke-heterosexuella tillskriver vänner större betydelse än vad heterosexuella gör när det gäller aspekter som lojalitet, tillit och acceptans. En pliktetik när det gäller ansvar för vänner som kan jämföras med den som vanligtvis förbinds med blodssläkt framträder (se också Heaphy, Yip och Thompson 2004; Fredriksen-Goldsen m.fl. 2011).

I Brian Heaphys, Andrew Yips och Debbie Thompsons (2004) studie av äldre lesbiskas, bisexuellas och homosexuellas livsvillkor i England uppges oftast vänner vara dem som står en närmast och som en kan förlita sig på i krissituationer. Samma sak framkommer i en större amerikansk kartläggning. Detta återspeglas också i omsorgspraktiker (Fredriksen-Goldsen m.fl. 2011), där LHBTQ-personers omsorgsgivande till andra LHBTQ-personer uppges vara en central del. Denna pliktetik kan jag se spår av även i mitt material, där äldre lesbiska hjälper andra äldre lesbiska att bryta isolering, att flytta och andra praktiska saker eller med emotionellt stöd (Bromseth 2013). Det ses av flera som något av en dygd att äldre lesbiska bryr sig om och tar hand om varandra, men det finns även en känsla av att trygga ens egna behov av hjälp om det skulle behövas, som jag visar i en tidigare artikel:

Vänskap, som inom en heterorelationell ram tolkas som något annat än eller ofta som ett tillägg till familj och släkt, och gärna på en individbaserad basis, får här en annan och bredare betydelse. Eftersom mina informanter alla tar del i kollektiva identitetsbaserade och/eller politiska gemenskaper är även deras vänskapspraktiker både individuella, och samtidigt ofta också del av kollektiva miljöer (se även Wasshede 2010). (Bromseth 2013, 53)

För Kristin har den lesbisk feministiska rörelsen och de vänskaper som växt fram genom den, varit det viktigast för henne genom livet, men även nykterhetsrörelsen och den sexualpolitiska rörelsen har haft en betydande plats i hennes liv. Hon besöker regelbundet lesbisk feministiska vänner i staden, och återkommer till den feministiska kursgården Kvinnohöjden (se nedan) på somrarna. Kvinnohöjden, som hon har varit engagerad i sedan starten, ger möjlighet att umgås och leva på ett kollektivt sätt:

J: Men, de sociala sammanhang som du är involverad i utom jobben, vad är det? Vänner?

K: Vänner i Stockholm, en del vänner här [...], sen är det Kvinnohöjden lite grann som jag tänker engagera mig i lite mer än förut. Det tycker jag är trevligt, på sommaren framför allt. Så det tycker jag är trevligt, en enkel samvaro om sommaren. [...] Jag var ju med och starta det en gång, så det ligger nära mitt hjärta, det där sättet att leva.

Det är alltså både delade erfarenheter över tid med andra icke-heterosexuella feminister, med delade kollektiva värden och samvaroformer, som utgör grunden för vänskapsrelationerna, där relationerna är delvis knutna till och möjliggörs genom ett återkommande till en specifik plats och miljö. Som Kristin beskriver, görs relationerna både privat och i den gemensamma miljön. Detta stärker tillhörighetskänslan, argumenterar Charlotte Ross (2012) med utgångspunkt i sin studie av äldre lesbiskas communitybaserade relationspraktiker i Italien. I den kollektiva miljön skapas visioner och värderingar för goda liv utanför heteronormen och

i de enskilda relationerna upprätthålls kontakten när den gemensamma miljöns aktivitet är mindre. Att *återkomma* är då också ett nyckelbegrepp för att förstå den tillhörighetskänsla som ofta beskrivs (Andersson m.fl. 2011). Eftersom *föreställningen* om en identitetsgemenskap är central för identifieringen med den, kan deltagandet i denna också periodvis upphöra utan att tillhörighetskänslan försvinner, vilket jag diskuterar längre fram i artikeln.

Lesbisk feministiska *time-spaces*: Betydelsen av egna rum över tiden

Att utmana det heterorelationella genom att välja andra liv förenar de lesbisk feministiska kvinnorna jag pratade med, och fortsätter att göra det i den senare delen av livet – bland annat genom att de fortfarande deltar i subkulturella miljöer. Såväl aktivism som subkulturer förknippas normativt med ”ung ålder” (Halberstam 2005). Som Kath Browne, Leela Bakshi och Jason Lim (2012), som forskat på LHBQT-communities i Brighton betydelse för LHBQT-personer i olika åldrar, påpekar verkar inte åldrandet för dem som länge deltagit i subkulturella rum medföra att dessa blir mindre viktiga. Identifieringen med subkulturen fortsätter även när de blir äldre. Hur ser dessa identifieringsprocesser ut över tid i relation till lesbisk feministiska subkulturella gemenskap, för dem som deltagit i dessa miljöer? Som Valentine (1995) visat skapas identifiering med lesbisk subkultur som både materiella och diskursiva produktioner, eller *time-spaces*, som innefattar såväl språkliga som rumsliga och kroppsliga dimensioner.

Ett av de viktigaste rum som fortfarande existerar är den feministiska kursgården Kvinnohöjden i Dalarna, som de lesbiska feminister jag har intervjuat tillbringar en eller flera veckor vid varje sommar. Tillsammans med andra, företrädesvis lesbiska, feminister har de från slutet av 1970-talet och framåt byggt upp verksamheten som del av den politiska rörelsen.⁷ Kursgården var en viktig del av kvinnofolkhögskolerörelsen och en central mötesplats för den lesbisk feministiska rörelsen framför allt på somrarna. Här skapades möjlighet att leva separatistisk och skapa en egen motkultur (Isaksson 2007; Hallgren 2008). Den vackra gården

med anor från 1700-talet är fortfarande av central betydelse för att träffa gamla bekanta, den är ett eget rum som en kan återvända till, där dåtid och nutid möts. Rummen pryds av hemgjord konst; gärna i färgen lila och med politiska visioner som motiv. Även citat ur Sapfos dikter är målade på väggarna i ett av rummen, vilket vittnar om att Sapfo är en central gestalt i den lesbiska feminismens kulturarv. På Kvinnohöjden kan en delta i eller organisera en kurs tillsammans med andra, eller bara vara "besökare". Kosten är vegetarisk och den gemensamma matlagningen, som alla deltar i en eller två gånger under vistelsen, är en viktig del. I dag förekommer fortfarande kurser och gemenskap under sommaren, men rörelsen är inte riktigt lika levande som när kvinnohusen blommade, innan queer äntrade scenen och rörde om i politiska agendor och gränser för kön på slutet av 1990-talet (Ryberg 2004; Bromseth 2010). Vänskapsrelationerna finns dock kvar, och även möjligheten att träffa nya vänner lyfts fram som viktigt.

När jag under intervjuerna bad deltagarna rita sina livskartor, det vill säga över viktiga händelser i livet, oberoende av normativa hållpunkter som barn och äktenskap, framhäver de lesbiska feministerna mötet med den lesbisk feministiska rörelsen på 1970-talet som något alldeles särskilt. Det var något som markerade en ny fas i livet, även ett "nytt liv", som innebar ett avvisande av det som heteronormen hade att erbjuda. Andra möjligheter öppnades och kollektiva utopier om en ny, frigjord kvinnosubjektivitet som lesbiska kvinnor och feminister, i en politiserad social identitetsgemenskap, ofta i kvinnoseparatistiska rum, formulerades. Maria markerar ett streck i livskartan hon ritar och berättar med glittrande ögon. Ön Femø, det danska kvinnorörelsesommarlägret var hennes första möte med en kvinnopolitisk gemenskap där lesbiska hade en betydande plats, som hon senare återvänt till flera gånger:

J: Där har du tecknat ett diagram och lite centrala punkter, ja.

M: Här, [pekar på början av 1970-talet] var jag ganska ensam, alltså inte riktigt ensamhetens brunn, men ändå en viss ensamhet och sen här [pekar] är RFSL och här [pekar] står Femø av stor betydelse, 1975 tror jag det var.

Från att ha upplevt en viss ensamhet, som Maria skämtsamt kopplar till Radclyffe Halls roman *Ensamhetens brunn* från 1928 – en berättelse om lesbiskt liv med tragiskt slut – ändrades livet som lesbisk i grunden efter mötet med såväl den sexualpolitiska som den lesbisk feministiska rörelsen. Radikaliseringen och mötet med den lesbiska feminismens unga rörelsekultur präglar flera informanternas livskartor – en tillhörighetskänsla som fortfarande finns kvar som en föreställd gemenskap i dåtid och nutid (Anderson 1991; Valentine 1995; Ross 2012).

Enligt Emma Isakssons (2007) studie av idéproduktionen i den lesbisk feministiska rörelsen ansågs det *separatistiska kvinnokollektivet* som nyckeln till frigörelse från heteropatriarkatet. Medan heterosexuella feminister fortfarande gav en del av sig själva till män i sina kärleksrelationer, prioriterade lesbiska kvinnor i alla delar av livet – och lesbiskheten sågs som en feministisk, politisk handling (Hallgren 2008).

Det feministiska kollektivet är fortfarande viktigt för mina informanter, om än med ändrat innehåll. Platser och aktiviteter är dels de samma, dels annorlunda. De präglas av en ändrad tidsanda, och kroppar som inte orkar lika mycket som förr. Harriet, 65, som varit aktiv i olika politiska och sociala rörelser sedan 1970-talet tror det handlar om ålder:

H: Fast jag, jag kan tänka mig att den sortens engagemang och kampvilja också är nått lite grann åldersbundet. Att man har mycket lättare att gå igång och se orättvisorna när man är yngre. För då var det ju naturligtvis en fruktansvärd orättvisa att inte bli accepterad som lesbisk och då var ju det en väldigt viktig del av liksom kampinstinkten och det här, och jag ser det inte på samma sätt längre.

Även den politiska agendan har ändrats, tycker Maria, som lyfter fram tidsandan som annorlunda: "Mycket av det vi kämpade för har vi ju uppnått i dag, både i den feministiska och lesbisk feministiska kampen." Att bevara de etablerade fysiska mötesplatserna och den gemenskap de möjliggör känns ändå viktigt för både Harriet och Maria. På Kvinnohöjden känner de sig fortfarande "hemma", och båda två bidrar aktivt för att behålla platsen:

J: Men du känner att det är ”din” plats?

Maria: Jaa..., det är det. Jag skulle inte omkomma om Kvinnohöjden las ner, allting är en process men jag skulle tycka att det var väldigt... jag skulle kämpa ganska länge för att det skulle vara kvar, jag skulle verkligen försvara det. Men nånstans mitt emellan, jag vill inte vara nån som [är central]. Men det bygger på ett kollektivt ansvar. Men nån person mitt emellan. Ett stadigt ben.

J: En stadig beredskap.

M: Mmm.

J: Blir det extra speciellt när det här sammanhanget är en plats, alltså en fysisk plats?

M: Ja, det tycker jag, såsom... det är nått speciellt med att ha en egen plats, komma ut i naturen, att äga det här stället. Det tycker jag. Det är en annan dignitet än när man flyttar hit och dit.

På Kvinnohöjden har också Maria en etablerat plats i sammanhanget som aktivist – hon igenkänns som en som har kämpat och som fortfarande gör det. På plats pratas om vem andra ”har varit” i tidigare tider; de som varit inflytelserika politiskt, eller ansetts särskilt attraktiva i miljön. Att förstås i ljuset av en dåtid av signifikanta andra är viktigt i äldre ålder och möjliggörs i en *time-space* som denna – men är dock generellt sett inte något som en kan ta för givet som äldre LHBTQ-person (Ward 2012).⁸

Trots en önskan att bidra politiskt även utanför Kvinnohöjden är det inte helt lätt att hitta en plats i de nya LHBTQ- och feministiska rörelserna av i dag, berättar Maria, då idé-och gemenskapsgrunden delvis har ändrats. I det nya landskapet verkar en äldre åldersgeneration vara betydelsefullt för gemenskap med andra icke-heterosexuella kvinnor, med och utan feministiskt förtecken, i informella och formella nätverk. ”Det handlar ju om både musiksmak, ljudnivå och hur sent en fest bör sluta”, reflekterar Maria och associerar detta till skillnader mellan olika åldersgenerationer. Det kan också handla om ålderism, vill jag lägga till, där vantrivsel inom en ungdomscentrerad feministisk och LHBTQ-aktivistisk rörelsekultur kan skapa en friktion som undviks av personer över sextio (Browne, Bakshi och Lim 2012; Ward 2012; Witten och Eyler 2012).⁹

Kontinuitet och förändring: Gemenskapskänsla i rörelse

En gemenskapskänsla är inte beroende av ett aktivt deltagande i en viss miljö, utan identifiering med en, som här, lesbisk subkultur kan skapas och upprätthållas på olika sätt. För vissa av mina informanter som bott utomlands i längre perioder har identifieringen fortsatt på avstånd och det aktiva deltagandet återupptagits vid hemkomsten.

Kristin har bott i USA i tio år. Hon bodde kollektivt med sin partner och hennes barn och engagerade sig i den lesbisk feministiska rörelsen där. De lesbisk feministiska vännerna i Sverige har dock varit en viktig knutpunkt både under den tiden och efter att hon kom tillbaka. Att det också fanns en viss kontinuitet mellan rörelsemiljöerna, fast det rörde sig om olika länder, framkommer av Kristins berättelse. Den svenska rörelsens idégrund byggde ju i hög grad på den amerikanska och Kristin berättar om alla förebilder och ledande gestalter i den lesbisk feministiska rörelsen som hon fick tillfälle att lyssna på och träffa när hon bodde där.

Även Sigrid flyttade utomlands i början av 1980-talet och bevarade kontakten med den lesbisk feministiska rörelsen i Sverige. De starka banden som knöts med andra lesbiska feminister under den mest intensiva aktiva tiden i kvinnorörelsen på 1970- och början av 1980-talet, och möjligheten att återvända till Kvinnohöjden under somrarna, skapade grunden för några av de viktigaste nära relationer hon har i dag. Relationer som för det mesta utvecklades i kvinnoseparatistiska kontexter. För Sigrid, skapades den starka gemenskapskänslan tidigt genom det politiskt-sociala arbetet och den har hållit i sig genom åren:

S: Att bygga kvinnohus och en ideologisk rörelse tillsammans har varit en unik grogrund för vänskap och tillhörighetskänsla som fortfarande känns starkt i dag.

Harriet som också varit aktiv från 1970-talet i den lesbisk feministiska rörelsen och i andra politiska rörelser, har flyttat runt mycket inom Sverige. Därför har det varit viktigt för upprätthållandet av relationerna att hon kunnat återvända till en helt egen plats på Kvinnohöjden efter att den gemensamma träffplatsen Kvinnohuset på Blekingegatan i

Stockholm, lades ned år 2004. Den lesbisk feministiska gemenskapen har varit starkt förknippad med specifika fysiska platser vilka utgör viktiga arenor för att ses och att återknyta kontakter. Under vintern, när kursgården är stängd, träffas de också, men på andra platser och i andra sammanhang som sociala nätverksfika, fester på föreningen Golden ladies för kvinnor över trettiofem, på kollektivhusboendet söder om stan där många lesbiska feminister under de senaste åren har flyttat in.

I dag är Harriet också aktiv i RFSL-föreningen Golden ladies som hon trivs bra med, men ”det är ju ingen politisk samlingsplats”, säger hon. Hjärtat ligger nog närmast den lesbisk feministiska rörelsen. Där kan både det sociala och det politiska mötas på ett särskilt sätt, liksom i andra politiska rörelser som hon har varit aktiv i genom tiden. Harriet umgicks förut framför allt med sina feministiska vänner på Kvinnohuset i Stockholm:

H: Det värsta var ju när den här mötesplatsen försvann tycker jag. [För oss som] jobbade väldigt intensivt, då är det klart att det ju vart jättetomt när det försvann. Men vi fortsatte ju och träffas, vi har ju nån sorts grupp som ses med medlemmar från gamla Kvinnohuset. Socialt håller vi ihop i alla fall. Och många är ju också aktiva i Kvinnohöjdssammanhang.

Gemenskapskänsla handlar också om en identifiering med en viss åldersgeneration av lesbiska i allmänhet, där i synnerhet de som varit ”i miljö” i decennier relaterar till varandra. Harriet trivs därför också bra med de sociala träffarna på Golden ladies. Föreningen samlar numera både feminister och icke-feminister, något som var mindre vanligt förut, då skiljelinjerna mellan lesbiska feminister och RFSL-aktiva kvinnor var skarpare. En frigörande lesbisk identitet kunde bara byggas tillsammans med andra lesbiska feminister enligt den rådande ideologin, och RFSL ansågs dessutom vara dominerat av patriarkala strukturer och miljöer (Hallgren 2008). Därmed kunde det också finnas en kylig ton mellan lesbiska feminister och RFSL-aktiva lesbiska. Harriet tycker att det är skönt att det mjukats upp lite numera: ”Det känns som det är lite mer kontakt nu i alla fall. Det är kanske för att vi har blivit äldre och inte är så förbannat rigida längre [skrattar].”

Nya gränser för gemenskap skapas kanske också när det som tidigare var kärnan i gemenskapens aktiviteter – den politiska kampen – numera tonats ned – och därmed har en del motsättningar blivit mindre viktiga. Även om det mycket är samma människor som fortfarande möts, har det man gör tillsammans också förändrats till viss del, säger Maria:

J: Gör ni... ni som har känt varandra länge, gör ni samma saker tillsammans, eller har det ändrats?

M: Jag tycker det har ändrats mycket. Framför allt har det blivit mer så här "äta mat och dricka vin" än politiska aktiviteter. Mer mat och vin, mindre politik, för att säga det kort. Så är det faktiskt.

[Båda skrattar]

J: Det kan jag även känna igen i min egen generation.

M: Det var ett kort men väldigt ärligt svar. Ja, det kan ju också hänga samman med att feminismen har gjort vissa framsteg, man är blivit lite trött och gjort vissa framgångar, det har ju många aspekter.

J: Så du känner att ni förtjänar att luta er lite tillbaka och vara nöjda med det som åstadkommits?

M: Jo, men samtidigt som många fortfarande är engagerade på Kvinnohöjden, så man kan inte säga att vi bara dricker vin heller.

Också Kvinnohöjden präglas av en ny tid, tycker Maria, på gott och ont. Liksom flera av de andra intervjuade lyfter även Maria fram att subkulturens normer har förändrats och blivit mindre konforma och mer tillåtande när det gäller åsikter och utseenden:

J: Hur... hur upplevs det när sån som du och dina vänner har varit engagerade i Kvinnohöjden i många år, men så har det ändras? Både platsen och ni själva? Hur upplevs Kvinnohöjden i dag jämfört med hur det var i början?

M: Jag tycker det har upplevts rätt positivt, det har blivit högre i taket – man kan komma med långt hår och högklackat och bli accepterat, så det tycker jag är en positiv utveckling.

Vid sidan av glädjen över en större öppenhet uttrycker Maria också oro för hur det ska gå i framtiden med platsen när det gäller nyrekrytering, som det har varit lite upp och ned med.

Bilden av det kollektiva åldrandet: Att utmana den hetero-relationella hierarkin för närhet och gemenskap

”We are the first real generation of emancipated, feminist, open lesbians, and we need somewhere to be buried,” explains Astrid Osterland, a 69-year-old SAFIA member. ”Lots of us don’t have families to be buried with. Instead, we want to lie with those we’ve fought alongside, loved and lived with.” (Palet 2014)

Även om det finns tendenser till en uppvärdering av kollektiva och experimentella intimitets- och samlevnadsformer under det senaste decenniet (Henriksson 2014), har dessa i stort ansetts som omogna och ansvarslösa ”1970-talspåhitt” – om de förekommer i fel period i livsmanuset (efter ung vuxen-perioden) (jfr Ambjörnsson och Bromseth 2010). I vuxen ålder ska man inte prioritera aktivism och bo kollektivt utan livslinjens medeklassdirektiv ropar ”livspussel, barn och karriär”. I högre ålder ska man vårda det egna åldrandet, hålla sig frisk, aktiv och hindra synligt förfall, samt vara ett stöd i barnens livspussel och småbarnsliv (jfr Sandberg 2011).

Ovan citeras en äldre, tysk lesbisk feminist, som levt största delen av sitt liv med andra lesbiska kvinnor, i samband med invigningen av världens första lesbiska begravningsplats i Berlin. Även på äldre dagar och in i döden är frågan om vem man hör samman med viktig (jfr Svensson 2008). Mina informanter har i unga år aktivt motsatt sig normativa levnadsideal och en del fortsätter också göra det på olika sätt under senare delen av livet. Att fortsätta umgås med andra lesbiska feminister som delar historia och vissa värderingar är en viktig del i detta. Det kollektiva livet har inte bara existerat på Kvinnohöjden för dem jag pratat med, utan även i vardagen i form av gemensamt boenden eller genom att bosätta sig nära varandra i samma byggnad, på samma gata eller

genom att ha kolonilotter i samma kolonistugeförening (såsom många andra queera storstadsbor i stora delar av världen). Flera har en vision om ett eget rum vid sidan av heteronormen där en själv får definiera sig i gemenskap med likasinnade, och skapa frihet och trygghet även i den senare delen av livet – och gärna som generationsöverskridande kollektivboenden. Detta är en utopi de delar med äldre lesbiska feminister och queera i andra nationella kontexter, som i Ross (2012) studie av den italienska lesbiska föreningen Lesbizia och andra initiativ till LHBTQ-boenden för äldre.

Maria, Kristin och Sigrid har alla som vuxna bott kollektivt under längre perioder av livet, och de skulle gärna göra det även i dag, framför allt med andra kvinnor och feminister, men av ekonomiska, strukturella och sociala skäl finns det vissa hinder. Sigrid är i dag med i en kollektivhusförening i en av Stockholms närförorter där många av hennes gamla kampsysstrar bor. I föreningen, vars organisering inspirerats av Kvinnohöjdens, finns gemensam matlagning, bibliotek, syrum samt olika grupper och aktiviteter. Hon dras dock mellan att bo nära barn och barnbarn och vännerna i centrum, och pensionen räcker dessutom inte till för att hyra lägenhet där. Lösningen blir att hon är med som stödmedlem och deltar regelbundet i sociala tillställningar där.

Kristin har vid ett flertal tillfällen försökt arrangera kollektivboende med sina vänner, men hittills har det gått trögt. Även om hon trivs med att vara själv och bo ensam, finns det också hos henne en längtan efter att ingå i ett större vardagslivssammanhang med vänner:

K: Jag vill gärna bo i nån typ av kollektiv och så, lite andra samlevnadsformer. Och så har jag ju levt förut, jag bodde ju i kollektiv på åttioalet, [...] och då var nästan hela huset, jag flyttade in själv, men sen blev hela huset fullt med lesbiska. Och det var väldigt trivsamt för mig, jag tyckte om det. Det var lite olika, en del var tvåsamma, en del var inte det. Men så skulle jag kunna tänkt mig att leva. [...] Nu kan jag ju röra på mig, men frågan är hur det blir framöver. Men det börjar bli dags, jag är 57, så, såna saker tar lång tid, folk måste tänka och fundera – säga först ja, sen nej och sen ja igen, så...

Hon har funderat mycket på varför det går så trögt med rekryteringen, varför så många vill men ändå inte riktigt orkar/vågar/vill. Kristin upplever att många är låsta i tvåsamheten i dag, även lesbiska, på ett annat sätt än på 1970- och 1980-talen.¹⁰ I dag lever hon själv:

K: Nu lever jag för mig själv och jag trivs med det.

J: Det är många som gör det.

K: Men jag känner mig ensam ibland, men det är priset jag får betala.

J: Mmm.

K: När man lever i en tvåsamhet så måste man inte aktivt dra i det för att hitta på nånting, då kan man vila i tvåsamheten. Men det går inte när man är själv. [Det blir ofta] uteslutande. Det märker jag när jag lever för mig själv att i vissa umgängesformer blir jag utesluten.

J: Av andra ja?

K: Av andra, på grund av parsamheten och tvåsamheten, för då är tvåsamheten alltid den viktigaste, och så är det i homosamhället också.

J: Hur tar det sig uttryck?

K: Om jag vill göra nånting eller resa nånstans med nån eller så, så... man blir liksom... lever man i en tvåsamhet så har den första prioritet.

J: Det blir en hierarki?

K: Ja: Man blir alltid tvåa eller trea, så är det. Men... vårt samhälle är organiserat på det sättet, konstigt nog. Jag tycker det är konstigt, för jag vill inte gärna ha det så.

J: Jättekonstigt

K: Jag vill gärna bo i nån typ av kollektiv och så, lite andra samlevnadsformer.

Den kollektiva lesbisk feministiska gemenskapen är både som idé och praktik på olika sätt central i föreställningar om närhet och intimitet för Maria, Sigrid, Kristin och Harriet, när de refererar till sina minnen av de rörelsekulturer de formats i från 1970-talet och framåt. Den kollektiva skapas som ideal såväl för relationspraktiker och umgängesformer som i deras berättelser om hur de lever och försöker prioritera i sina liv och samvaron med andra. En bild som utmanar den individualisering

av samhället och den materiella och ideologiska nedmontering av det kollektiva som ägt rum sedan nyliberaliseringen under senare delen av 1980-talet i västvärlden och i Sverige. Samtidigt framgår att denna samhällskontext, med ökad individualisering samt feministiska och sexualpolitiska framsteg, även har påverkat icke-heterosexuella och feminister (Weeks, Heaphy och Donovan 2001). I berättelserna finns både en uttryckt längtan efter mer kollektivitet och en melankoli kring förlusten av en dåtid där kollektivets grund framstod som tydligare.

Könsvillkorade rum och gemenskap

Det mångåriga deltagandet i lesbisk feministiska sammanhang som beskrivits ovan har varit viktigt för Maria, Harriet, Kristin och Sigrid. Inträdesbiljetten till majoriteten av de separatistiska rummen har dock varit en förståelse av kvinnoidentifiering som inneburit att vara biologiskt födda kvinnor eller att ha genomgått full könskorrigering. Ett krav som med tiden har problematiserats och utmanats av queeraktivismen och en mer transinkluderande definition av feministisk gemenskap (Feinberg 1996; Ryberg 2004; Stryker 2008). Ideologiska förskjutningar som inneburit större betoning på den feministiska agendan som minsta gemensamma nämnare och en uppgörelse med idén om könsidentitet som olösligt länkat till den materiella kroppen.

Hur har den lesbisk feministiska gemenskapen över tid upplevts av en man-till-kvinna transperson som definierade sig som lesbisk kvinna redan på 1960-talet? Under 1970- och 1980-talen fanns en stark könsnormativitet i många miljöer för lesbiska och homosexuella, en normaliseringsagenda, samt relativt snäva kvinnoideal inom den lesbisk separatistiska rörelsen (Hallgren 2008). Att bejaka kvinnligt könsuttryck på "kvinnors premisser" ansågs vara ett viktigt steg bort från mansidentifiering (jfr Radicalesbians 1988). Framför allt fanns det inte mycket utrymme för könsöverskridare. Varken överdriven maskulinitet eller femininitet som uttryck och/eller identitet ansågs förenlig med "den nya lesbiska kvinnan" och den normalisering av lesbiskhet som var ett viktigt mål (Radicalesbians 1988; Halberstam 1998). En stor del av transrörelsen som växte parallellt med homorörelsen hade också en tyd-

lig heteronormativ könsförståelse och en homofientlig hållning.

För Klara, som tidigt förstod att hon kände sig som flicka och med tiden transsexuell man-till-kvinna, och en kvinna som begärde andra kvinnor, präglades livet från 1960-talet och framåt av att hitta sociala miljöer där hon kunde få finnas som icke-heterosexuell kvinna och transperson. Hon anslöt sig tidigt till den lesbisk feministiska rörelsen där många aktivisttimmar lades ner. När de lesbiska feministerna lämnade RFSL till fördel för en orientering mot kvinnorörelsen, följde hon med:

K: lesbisk Front hette det ju egentligen först, från sjuttiotvå tror jag, någon gång Grupp Viktoria. Och det fanns två, tre och möjligen fyra. Och jag var med i Viktoria två från 1974 på våren. Och sedan sjuttiofem så gled vi ju över till och gjorde oss fria från RFSL. Efter kontroversen med pojkarna. Och då hängde jag ju med där. Och under större delen av den tiden [var jag] med i lesbisk Front.

Allra helst ville hon bli kvinna helt och fullt, men eftersom hon inte blev heterosexuell som konsekvens av sin transsexualitet, utan lesbisk, nekades hon könskorrigering och behandling explicit på grund av det. Det blev i stället till att ta östrogen för att få den kvinnliga kropp hon längtade efter. På 1960-talet startade hon en egen klubb för att träffa andra, och de som tog del i verksamheten kunde bestå av både andra transsexuella och transvestiter, icke-heterosexuella och fetischister. I dessa sammanhang, som i dag skulle kallas queera, säger hon att hon kunde slappna av med andra "udda" och de som trivdes med dem. Det är också människor från denna tid som har stått henne närmast genom åren berättar hon. Jerry, könsöverskridare kvinna-till-man som drev "Jerrys damklubbar" för kvinnor på slutet av 1960-talet och början av 1970-talet var också en viktig person för Klara:

K: På den tiden, sextiosju, sextioåtta, umgicks jag väldigt mycket med Nina och hennes väninnor, den ena efter den andra. [...] men när hon dog sedan, det tog mig väldigt hårt. Det har varit en av dom mänskorna som har stått mig närmast på något vis, tillsammans med han som kallade sig för Jerry och drev Jerrys klubbar, dit jag kom sextionio.

Genom åren har hon deltagit såväl i den lesbiska och queera klubbmiljön, som bdsm-sammanhang och kön- och sexualpolitiska sammanhang – subkulturella landskap som växt fram och förändrats i grunden över de fyrtio år som Klara deltagit i dem. Hon ville framför allt ingå i en lesbisk miljö och deltog aktivt i byggandet av den lesbisk feministiska rörelsen på 1970-talet, deltog i aktioner, byggde kvinnohus och ”skrev väldigt mycket protokoll”.

Historien om det stabila väninnegänget och den självklara identitetsgemenskapen som de andra lesbiska feministerna berättar om skiljer sig dock radikalt åt i Klaras historia. Det handlar delvis om tillgång till olika rörelsers rum, kvinnoseparatistiska rum, om transpersoners plats i dem och i den sexualpolitiska rörelsen och hur gränserna ändrats över åren. Att känna tillhörighet och vara bekväm i den lesbiska miljön har genomgående varit lättare när det har funnits andra transpersoner och könsöverskridare där och när det explicit uttalats att kvinnokravet inkluderat alla kvinnoidentifierade, oberoende av biologiskt kön och personnummer, berättar Klara.

På 1960-talet fanns det utrymme för queerhet och könsöverskridande uttryck i miljön, tycker Klara. Men också på Kvinnohuset på Snickarbacken under 1980-talet fick hon ta del i gemenskapen utan att ifrågasättas explicit i den kvinnoseparatistiska miljön. Detta ändrade sig dock under 1990-talet, då hon upprepade gånger upplevde att bli nekad tillträde till lesbiska klubbar eller medlemskap till lesbiska föreningar hon tidigare hade haft tillgång till:

K: De gjorde så att alla klubbar kom överens om att ordna ett möte, där man skulle diskutera mig och den här andra transpersonen som också hade tagit sig in på Bitch. Och där var alltså företrädare för Lesbisk Nu, Kvinnohusgruppen, eh, vad heter den, Lesbiska över 40, Golden ladies och Lash, var några, ja, det var väl ungefär dom, fem, sex stycken. Och det slutade med att man skulle utreda, för det gör man ju i Sverige. Och, [kort skratt] det blev så att på Lesbisk Nu skulle dom ta emot dom som hade gått igenom hela proceduren för att ändra könsbehörighet och hade fått nytt personnummer.

Även till platser där hon förut hade haft tillgång som Kvinnohuset, nekades hon till sist tillträde av Kvinnohusgruppen 1996, något som enligt Klara hängde ihop med vissa tongivande radikalfeministiska kvinnors inflytande.¹¹ Kanske kan det aktiva motståndet förstås som en reaktion på en queerteoretiskt inspirerad svängning där transpersoner själva började ta plats i samtal om kön, identitet och lesbisk normativitet? Klara berättar: "I ett brev skrevs det att jag inte var kvinna och att Kvinnohusgruppen enligt stadgarna är en förening för kvinnor." Från början tog majoriteten ställning för hennes närvaro efter en episod där hon konfronterades av en kvinna från Lesbisk Front då hon besökte huset:

K: Hon tilltalar mig med mitt manliga namn, var fan har hon hämtat det någonstans, och så säger hon att "du är inte önskvärd här. Du är en man och du är inte önskvärd här, det här är ett hus för kvinnor." Så att jag började ju bli gråtfärdig och Rita började bli upprörd och svor, *fuck you* och en massa sänt där.

Vid samma tidpunkt började hon så smått att ta del i föreningen för lesbiska och bisexuella kvinnor över trettiofem, men fick till en början nöja sig med att komma på torsdagskaffet. Fester och andra evenemang fick hon ingen kallelse till, något som ändrades med tiden. Eftersom lesbiska feminister och de som deltog i föreningen enbart träffades på fester var det efter att ha blivit portad från Kvinnohuset befriande att slippa träffa vissa personer:

K: När det gällde vissa personer så mädde jag inte bra, när dom kom till festerna efter dom här episoderna som hade hänt.

Några av de personer som varit uttalat fientligt inställda träffar hon fortfarande då och då på fester och det känns inte alltid bekvämt, men de hälsar i alla fall.

Än i dag finns det flera som inte är så bekväma med henne tror hon.

RFSL tog in T 2001, i linje med andra organisationer inom homorörelser i stora delar av världen, samtidigt som queer fick sitt genombrott i

Sverige. Det öppnade nya rum och möjligheter inom den sexualpolitiska rörelsen och en transrörelse som sakta växte fram inom den tidigare homorörelsen som Klara också deltar i dag. Ett rum där hon erkänns både som icke-heterosexuell kvinna och som transperson. Det är ändå de lesbisk feministiska sammanhangen som har varit viktigast, även om gemenskapen har varit starkt villkorad:

J: Så du känner liksom att din gemenskap är mer bland feministerna och den lesbiska gemenskapen här [än transgemenskapen]?

K: Ja, det har det, det har det ju varit, fast jag har ju haft olika typer av relationer till, till dessa kvinnor och alla har väl inte varit så glada åt mig tydligen.

Det är också ett antal starka episoder av ifrågasättande av Klaras plats i de gemenskaper hon känts sig som mest hemma i som gjort mest ont. Att vara "på gränsen" för det som ansågs vara en riktig lesbisk kvinna upplevde även bisexuella inom miljön, berättar Klara.

Medan den yngre generationen queerfeminister har ifrågasatt en könad kropp som utgångspunkt för gemenskap (utifrån en queer kritik av kön), där *kvinnoidentifikation* används som kriterium för deltagande i de flesta separatistiska sammanhang framför kvinnligt personnummer, har queer setts på med skepsis inom den äldre generationen lesbiska feministiska (se Bromseth 2010 för exempel). Enligt den radikalfeministiska analysen är de gemensamma erfarenheterna som biologiskt födda kvinnor i ett patriarkalt samhälle central. Kravet på kvinnligt personnummer och transpersoners närvaro på Kvinnohöjden har dock diskuterats de senaste åren och en vilja till försiktig ändring finns bland gamla motståndare.

Vänskap, familj och intima relationer som villkorade kollektiva praktiker

Vår existens är hela tiden beroende av andra, som Judith Butler (2004) påminner oss om – den liberala identitetspolitikens mål, rätten att fullt och helt definiera sig själv är ett omöjligt mål eftersom vi villkoras av de

samhällen vi lever i. Vi definieras genom lagar och kulturens diskurser, där de som avviker från normerna eller befinner sig på eller utanför gränsen för det begripliga är särskilt utlämnade och sårbara.

I denna text har jag velat visa intima relationers och kollektiva gemenskapers betydelse över tid för icke-heterosexuella kvinnor vilka tidigt kommit i kontakt med en ideologiskt driven, personlig och politisk social gemenskap, i en tid då deras existens var starkt villkorad. En miljö som erbjöd andra sätt att förstå sig själva än som patologiserade och avvikande och där dessa andra subjektiviteter i viss grad skapades av dem själva (Hallgren 2008). Jag har velat belysa dessa gemenskaper som framför allt upplevelser av och föreställningar om relationskontexter som sociala sammanhang som varit viktiga över lång tid för de personer jag samtalat med, och som fortfarande är det i en senare del av livet. Kontexterna präglas av ett förhållningssätt till vänskap och valda relationer som ligger nära det Weeks, Heaphy och Donovan (2001, 76) kallar vänskapsetik vilken kännetecknas av "en bredare tillhörighetskänsla som har rötter i gemenskapsvärden, och den sociala kapital som kommer från gemenskap." Relationer som är både individuella och del av kollektiva miljöer och diskurser, en bredare definition av vänskap som bryter mot den hierarkiserande indelning av familj vs vänskap som till viss grad fortfarande präglar den senmoderna heteronormativiteten (de Vries och Megathlin 2009). En indelning som framför allt skiljer sig i vilka emotionella och omsorgsrelaterade betydelser dessa vänskapsrelationer ges. De passar inte riktigt in som varken familj, vänskap eller fritidsgemenskap enligt den *heterorelationella norm*, som Shelley Budgeon och Sasha Roseneil (2004) definierar relationsnormer som, vilken reglerar och värderar nära relationer och liv och för vilken parsamhet och heterosexuell reproduktion är en styrande princip.

Intimitetens och sexualitetens villkor *har* förändrats i grunden under de senaste trettio åren. Den biologiska familjens självklara plats som de viktigaste relationerna och sammanhangen har utmanats, bland annat som konsekvens av samhällets nyliberala individualisering (Beck och Beck-Gernsheim 2002). Samtidigt premieras, inom en senkapitalistisk samhällsordning, fortfarande biologi och parsamhet juridiskt och regle-

rar vilka relationer som innebär plikter och skyldigheter samt tillgång till egendom och arv, där "släkt ska följa släktens gång" (Halberstam 2005; Svensson 2008). Även homosexuellas och lesbiskas ökade rättigheter till reproduktion och äktenskap under det senaste decenniet har bidragit till en viss assimilering där vita, samkönade medelklasspar tagits in – och etablerat sig – i heterovärmen (Duggan 2003; Rydström 2010). Icke-heterosexuella har blivit straightare i sina relationspraktiker och normer, medan de straighta relationsnormerna å andra sidan har queerats till på vissa sätt, med en breddning i kulturen av vad som anses vara moraliskt acceptabla sätt att organisera intimitet och sexualitet (Budgeon och Roseneil 2004; Lorentzen och Mühleisen 2013).

Det som från början väckte mitt intresse med de lesbiska feministernas berättelser var framför allt hur normbrytande förståelser av familj/vänskap/kollektiv gemenskap pratades fram både som ideologi och praktik, på ett sätt som påminde om den unga generationen queerfeministers (se Ambjörnsson och Bromseth 2010). Det innebar en prioritering av vänner, valda familjer och kollektiva sammanhang framför biologisk familj, och en kritik av relationshierarkin inom heteronormen där allt kretsar kring kärnfamiljen. Den stora skillnaden är att de äldre framför allt värdesätter relationer med andra *kvinnor* (och inte queers), i synnerhet lesbiska kvinnor och feminister, en villkorad gemenskap som baseras såväl på kön som ideologisk tillhörighet. Den omfattar erotiska, vänskapliga och ideologiska dimensioner. Den finns kvar som en stark känsla av tillhörighet och även som en nutida social gemenskap för de lesbiska feministiska, biologiskt födda kvinnor som berättar i denna text. Det är en gemenskap som har fortsatt genom åren på delvis nya sätt. Liknande resultat har även framkommit bland amerikanska och kanadensiska lesbiska feminister i samma aktivistgeneration (i forskning, memoarer och dokumentära filmer, i likhet med andra vågens feminister generellt).¹²

En förändring är att ålder träder in som en betydelsefull, mångfaceterad faktor för gemenskap, där skiljelinjer i politiska ställningstaganden, som förut betraktades som avgörande för gemenskapens grund, har tonats ner. Deltagandet i RFSL:s förening för lesbiska och bisexuella

kvinnor över trettiofem visar ett överskridande av tidigare avståndstagande till lesbiska "opolitiska" RFSL-anknutna kvinnor. En anledning som lyfts fram är att andra feministiska sammanhang lagts ned (som Kvinnohuset). En upplevelse av att dela en åldersmässig generations-tillhörighet, med liknande musiksmak och behov för fester som börjar tidigare, framhålls också av några. En gemensam erfarenhet av att ha vistats i samma subkulturella miljö sedan 1970- och 80-talet, och av att tillhöra samma "lesbiska generation" (Lundahl 1998), är också något som verkar skapa en känsla av samhörighet, och dessa nätverk är särskild viktiga för äldre icke-heterosexuella kvinnor (jfr Traies 2012). Det handlar samtidigt också om att inte känna sig helt bekväm i andra feministiska eller LHBTQ-sammanhang som äldre lesbisk feminist. Ålderismen präglar även dessa miljöer och flera studier visar hur den kan bidra till ett främmandegörande inför det som tidigare varit ens viktigaste frirum och identitetsbekräftande sammanhang (Browne, Bakshi och Lim 2012; Cruikshank 2013). Även om den verkar slå hårdare mot homosexuella män än mot icke-heterosexuella kvinnor, då det finns en stark utseendefixering i den manliga miljön som lesbiska är mer befriade från, är den inte obetydande också inom lesbiska sammanhang (Browne, Bakshi och Lim 2012; Witten och Eyler 2012; Cruikshank 2013).

Att lesbiska rum var och är villkorade i relation till vem som fick/får ta del i dem, och vilka relationer och gemenskaper som gjordes möjliga vittnar Klaras berättelser om. De ger även inblick i den förskjutning av transpersoners plats inom homo- och transrörelsen som ägt rum över åren. Att transpersoner och andra könsöverskridare ofta inte fick komma in i de lesbisk feministiska sammanhangen är redan dokumenterat (Feinberg 1996; Bromseth 2007; 2010; Nash 2011). Klaras historia visar dock ett mer komplext mönster där hon som lesbisk feminist och aktivist tilläts ta del i gemenskapen på 1970- och 1980-talen, men utesluts i en period där queer för allvar introduceras i ett svenskt sammanhang.¹³ Något som även sammanfaller med vissa lesbiska radikalfeministers kritik av den poststrukturalistiska synen på kön, enligt vilken man-till-kvinna transpersoner utgör ett hot mot grunden för lesbisk feministisk separatism (Raymond 1994; Stryker 2008; Bettcher 2009).¹⁴ Klara vill-

koras på ett mycket specifikt sätt utifrån vilka diskurser om kön och sexualitet som dominerar i de miljöer hon söker sig till, där hon titt som tät hamnar i kläm som transperson och icke-heterosexuell kvinna. När stängslet drogs ned på Kvinnohuset och andra lesbiska föreningar på 1990-talet, börjar dock homorörelsens och RFSL:s portar att öppnas på glänt när organisationen transinkluderas år 2001. Men tillgången till den lesbisk feministiska miljön är fortfarande begränsad.

Den kontinuitet som kan spåras i Maria, Kristin, Sigrid och Harriets berättelser, med en gemenskapskänsla som för två av dem verkar hålla i sig trots långa utlandsvistelser, präglas i större grad av brott, skav och komplexa känslor hos Klara. Där kvinnorna med juridiskt kvinnökön i passet fritt kan och kunde röra sig mellan rummen och återkomma till platser över åren om de inte lades ner, har Klara varit beroende av välvilliga portvakter.

Epilog

Jag, min sambo och två små barn tittar förbi det relativt nybyggda kollektivhuset som ligger nära mitt eget hem där många av mina lesbisk feministiska bekanta som jag mött på Kvinnohöjden bor. Vi ska hälsa på en vän som precis flyttat in. I dag har trädgårdsgruppen bjudit in till värfest och de visar fram allt de gjort i trädgården och skämtar och skojar, iförda roliga hattar och kläder. Efter umgänget i trädgården får vi en rundtur inomhus. "Jag älskar det här köket", säger vännen och slår ut med armarna. Ett gigantiskt kök med all tänkbar utrustning och ett välfyllt skafferi, organiserat som Kvinnohöjdens. En stor matsal med gemensam middag fem dagar i veckan, ett ljust bibliotek med mycket växter, ett rum för sömnad och snickeri, samt tre övernattningsrum med gemensamt kök och badrum. Det är svårt att inte dela vännens entusiasm för platsen, och över att den välfungerande kollektivstrukturen från Kvinnohöjden kan återanvändas i detta heltidskollektiv som är förbehållet vuxna utan hemmavarande barn. "Men du vet, det är samma konflikter här som där, i styrelsen och i grupperna", säger min vän förtroligt. "Det kommer vi inte undan! Skillnaden är dock att Kvinnohöjden inte har någon styrelse – och det är mycket bättre", reflekterar hon.

JANNE BROMSETH disputerade i tvärvetenskapliga kulturstudier, NTNU, på en online-etnografi om lesbisk subkultur i Skandinavien och Internetmedierad kommunikation med fokus på textbaserade communities. Hon har senare arbetat som forskare och lärare i genusvetenskap på Uppsala universitet och Stockholms universitet med olika projekt som queerteoretiska perspektiv på makt, lärande och förändring (normkritisk pedagogik) och med äldre, kvinnoidentifierade lesbiska och bisexuellas livsvillkor och motståndsstrategier (med Fanny Ambjörnsson). Under det senaste året har hon arbetat med aktionsforskning kring normer, LHBTQ-perspektiv och bemötande i äldreomsorgen.

REFERENSER

- Andersson, Janicke, Mirjaliisa Lukkarinen Kvist, Magnus Nilsson, och Anna-Liisa Närvänen. 2011. *Att leva med tiden: Samhälls- och kulturanalytiska perspektiv på ålder och åldrande*. Lund: Studentlitteratur.
- Andreasson, Martin. 2000. "Samhällsfara eller samhällsgrupp?: Riksdagens syn på homo- och bisexuella." I *Homo i folkhemmet: Homo- och bisexuella i Sverige 1950–2000*, redaktör Martin Andreasson, 36–58. Göteborg: Anamma.
- Ambjörnsson, Fanny, och Janne Bromseth. 2010. "När du blir gift och får barn...": Om ålder, heteronormativitet och genus." I *Livslinjer: Berättelser om ålder, genus och sexualitet*, redaktörer Fanny Ambjörnsson och Maria Jönsson, 204–32. Göteborg: Makadam.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Beck, Ulrich, och Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bettcher, Talia. 2009. "Feminist Perspectives on Trans Issues." I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redaktör Edward N. Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/win2009/entries/feminism-trans/> (kontrollerad 2015-08-25).
- Bolinder, Birgitta, red. 2010. *Tusen systrar ställde krav: Minnen från 70-talets kvinno-kamp*. Stockholm: Migra.
- Bromseth, Janne. 2006. "Researcher/Woman/Lesbian?: Finding a Voice in Creating a Researcher Position, Trust and Credibility as a Participant Researcher in a Mediated Mailing-List Environment for Lesbian and Bisexual Women." I *Health Research in Cyberspace: Methodological, Practical and Personal Issues*, redaktör Pranee Liamputtong, 85–105. New York: Nova Science.

- . 2007. "Lesbisk normativitet og forhandlinger om kjønn, seksualitet og identitet." I *Når heteroseksualiteten må forklare seg*, redaktörer Trine Annfelt, Britt Andersen och Agnes Bolsø, 177–205. Trondheim: Tapir.
- . 2010. "Könskriget: Om rörelsens historia av uppgörelser med könsnormer." I *Över regnbågen: Röster ur en rörelse*, redaktör av Anna-Maria Sörberg, 153–75. Stockholm: Atlas.
- . 2011. "After All; She Belongs to the Family." Linköping Electronic Conference Proceedings. Linköping: Linköping University Electronic Press. http://www.ep.liu.se/ecp_article/index.en.aspx?issue=062;article=035.
- . 2013. "Som en riktig familj": Äldre lesbiska och bisexuella kvinnors berättelser om familj och nära relationer." I *LHBTQ-personer och åldrande: Nordiska perspektiv*, redaktörer Janne Bromseth och Anna Siverskog, 47–77. Lund: Studentlitteratur.
- Browne, Kath, Leela Bakshi, och Jason Lim. 2012. "Ageing in Gay Brighton." I *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Ageing: Biographical Approaches for Inclusive Care and Support*, redaktörer Richard Ward, Ian Rivers och Mike Sutherland, 165–82. London: Jessica Kingsley.
- Budgeon, Shelley, och Sasha Roseneil. 2004. "Editors' Introduction: Beyond the Conventional Family." *Current Sociology* 52.2:127–34.
- Butler, Judith. 2004. *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Cruikshank, Margaret. 2013. *Learning to Be Old: Gender, Culture, and Ageing*. 3:e uppl. Lanham: Rowman and Littlefield.
- de Vries, Brian, och David Megathlin. 2009. "The Meaning of Friendship for Gay Men and Lesbians in the Second Half of Life." *Journal of GLBT Family Studies*, Special Issue: "Older GLBT Family and Community Life" 5.1–2:79–96.
- Downing, Lisa, och Robert Gillett, red. 2011. *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. Farnham: Ashgate.
- Duggan, Lisa. 2003. *The Twilight of Equality?: Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*. Boston: Beacon.
- Faderman, Lillian. 1991. *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*. New York: Colombia University Press.
- Feinberg, Leslie. 1996. *Transgender Warriors: Making History from Joan of Arc to RuPaul*. Boston: Beacon.
- Fredriksen-Goldsen, Karen I., Hyun-Jun Kim, Charles A. Emlet, Anna Muraco, Elena A. Erosheva, Charles P. Hoy-Ellis, Jayn Goldsen, och Heidi Petry. 2011. *The Aging and Health Report: Disparities and Resilience among Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Older Adults*. The National Institute of Health and The National Institute of Aging. <http://caringandaging.org/wordpress/wp-content/uploads/2011/05/Full-Report-FINAL-11-16-11.pdf>.
- Halberstam, Judith. 1998. *Female Masculinity*. Durham: Duke University Press.
- . 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.

- Hallgren, Hanna. 2008. *När lesbiska blev kvinnor – när kvinnor blev lesbiska: Lesbisk-feministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, sexualitet, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige*. Göteborg: Kabusa.
- Heaphy, Brian, Andrew Yip, och Debbie Thompson. 2004. "Ageing in a Non-Heterosexual Context." *Ageing and Society* 24.6:881–902.
- Henriksson, Andreas. 2014. "Organising Intimacy: Exploring Heterosexual Single-doms at Swedish Singles Activities." Avhandling, Karlstads universitet.
- Isaksson, Emma. 2007. *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorrörelsen*. Stockholm: Atlas.
- Kulpa, Robert, och Joanna Mizielińska, red. 2011. *De-centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. Farnham: Ashgate.
- Macdonell, Diane. 1986. *Theories of Discourse: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lindholm, Margareta, och Arne Nilsson. 2002. *En annan stad: Kvinnligt och manligt homoliv 1950–1980*. Göteborg: AlfabetaAnamma.
- Lorde, Audre. 1984. "Uses of the Erotic: The Erotic as Power" [1978]. I Audre Lorde, *Sister Outsider*. Trumansburg: Crossing.
- Lorentzen, Jörgen, och Wencke Mühleisen. 2013. *Å være sammen: Intimitetens nye kulturelle vilkår*. Oslo: Akademika.
- Lundahl, Pia. 1998. *Lesbisk identitet*. Stockholm: Carlsson.
- Nash, Catherine Jean. 2011. "Transexperiences in Lesbian and Queer Space." *The Canadian Geographer* 55.2:192–207.
- Olson, Lena, red. 2002. *Kärlek, makt och systerskap: 30 år av kvinnokamp*. Göteborg: Göteborgs stadsmuseum.
- Palet, Laura Securun. 2014. "World's First Lesbian Cemetery." *OZY*, 28 maj. <http://www.ozy.com/good-sht/worlds-first-lesbian-cemetery/31251>.
- Radicalesbians. 1988. "The Woman Identified Woman" [1970]. I *For Lesbians Only: A Separatist Anthology*, redaktörer Sarah Lucia Hoagland och Julia Penelope, 17–22. London: Onlywomen.
- Raymond, Janice. 1994. *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male* [1979]. New York: Teachers College.
- Rich, Adrienne. 1986. "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence" [1980]. I Adrienne Rich, *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose, 1979–1985*, 23–76. New York: Norton.
- Ross, Charlotte. 2012. "Imagined Communities: Initiatives around LGBTQ Ageing in Italy." *Modern Italy* 17.4:449–64.
- Ryberg, Ingrid. 2004. "Tant eller queer?" I *Femkamp: Bang om nordisk feminism*, redaktörer Gunilla Edemo och Ulrika Westerlund, 396–412. Stockholm: Bang.
- Rydström, Jens. 2010. "Giftna på låtsas: Genusperspektiv på den nordiska modellen av registrerat partnerskap." I *Det politiska äktenskapet: 400 års historia om familj och reproduktion*, redaktörer Bente Rosenbeck och Hanne Sanders, 242–73. Stockholm: Makadam.

- Sandberg, Linn. 2011. "Getting Intimate: A Feminist Analysis of Old Age, Masculinity and Sexuality." Avhandling, Linköpings universitet.
- Stryker, Susan. 2008. *Transgender History*. Berkeley: Seal.
- Svensson, Ingeborg. 2008. *Liket i garderoben: En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal.
- Traies, Jane. 2012. "'Women Like That': Older Lesbians in the UK." I *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Ageing: Biographical Approaches for Inclusive Care and Support*, redaktörer Richard Ward, Ian Rivers och Mike Sutherland, 67–85. London: Jessica Kingsley.
- Thörn, Håkan. 1997. *Rörelser i det moderna: Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Valentine, Gill. 1995. "Out and About: Geographies of Lesbian Landscapes." *International Journal of Urban and Regional Research* 19.1:96–111.
- Ward, Richard. 2012. "Conclusion: Making Space for LGBT Lives in Health and Social Care." I *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Ageing: Biographical Approaches for Inclusive Care and Support*, redaktörer Richard Ward, Ian Rivers och Mike Sutherland, 196–210. London: Jessica Kingsley.
- Wasshede, Cathrin. 2010. *Passionerad politik: Om motstånd mot heteronormativ könsmakt*. Malmö: Bokbox.
- Weeks, Jeffrey, Brian Heaphy, och Catherine Donovan. 2001. *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.
- Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Colombia University Press.
- Witten, Tarynn, och A. Evan Eyler. 2012. *Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender Ageing: Challenges in Research, Practice, and Policy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

NOTER

1. Denna text har genomgått flera revideringar och är en kraftigt omarbetad version av en artikel som skulle ha publicerats i *Tidskrift för genusvetenskap*, men som av olika skäl inte färdigställdes. Jag vill tacka framför allt alla projektdeltagare för att de ville dela med sig av sina livserfarenheter och tankar. Ett stort tack också till alla granskare som gett värdefulla kommentarer, till redaktör Jenny Björklund för stort tålamod och uppmuntran, och till Karin Lindeqvist för såväl noggrann bearbetning och språkgranskning av texten som viss faktakorrigerering.
2. Dock har också barer på olika sätt varit viktiga utrymmen för lesbiskt liv, se Catherine Jean Nash (2011) som sammanfattar utvecklingen på fältet kön, sexualitet och plats utifrån en queer kritik.
3. För en mer ingående beskrivning av hur dessa kollektiva miljöer sett ut i Sverige, se

Margareta Lindholms och Arne Nilssons bok *En annan stad* (2003), om homoliv i Göteborg från 1950 till 1980, Isakssons (2007) avhandling om kvinnorörelsen på 1970- och 1980-talen och framför allt Hallgrens (2008) avhandling om den lesbisk feministiska idéproduktionen, som även innefattar en hel del kontext. Kvinnohusen och Kvinnofolkhögskolorörelsen var centrala också för lesbiska feminister och var relativt fasta mötesplatser. Viss dokumentation finns på Kvinnsam i Göteborg. Det finns dock alldeles för lite sammanfattande dokumentation och analys av t.ex. Kvinnohöjdens historia. Se i övrigt Lesbisk Makts hemsida som har ett omfattande projekt om ett lesbiskt arkiv, vilket är i startfasen, <http://lesbiskmakt.nu/users/lesbiskt-arkiv>.

4. Eftersom artikeln kommer några år efter materialinsamlingen är det alltså informanternas dåvarande livssituationer och reflektioner som återges här. Deras livssituationer kan givetvis se annorlunda ut idag, men när det gäller de sociala kontexter som omtalas här har dock inte mycket förändrats.
5. Liksom många andra feministiska forskare har jag delvis haft en dubbel position som deltagare och forskare i vissa av mina forskningsmiljöer. Det gäller dock vid ett fåtal tillfällen, framför allt några vistelser vid kursgården Kvinnohöjden. Detta kräver likafullt noggrann etisk reflektion och försiktighet liksom ett självreflexivt förhållningssätt (se t.ex. Bromseth 2006). För min del innebar det att jag under projektperioden var öppen med vad jag forskade på och att jag aldrig har använt samtal och citerat någon som inte har vetat om det och godkänt det. Den kunskap som jag förvärvat som deltagare i dessa sammanhang har framför allt varit av kontextualiserande art.
6. Det finns dock mycket kritik mot denna dominerande berättelse om LHBQTQ-rörelsens historia, eftersom den försöker göra universell en historia som i grunden är Nordamerikansk (se t.ex. Downing och Gillett 2011; Kulpa och Mizielnińska 2011). Det som är gemensamt för en del Västeuropeiska och amerikanska länder är att etablerandet av en offensiv homorörelse skedde samtidigt med en rad andra radikala rörelser. Hur denna process såg ut är situerad i förhållande till lagar, diskurser och rörelsehistoria i de enskilda länderna.
7. Kursverksamheten arrangerades först på olika platser av Kvinnofolkhögskolegruppen, men sedan 1981 fick den en fast plats på Storsund i Borlänge.
8. Dels faller man utanför majoritetskulturens dåliga kännedom om (och ointresse för) LHBQTQ-personers specifika historia och levnadssätt, dels präglas feministiska och LHBQTQ-rörelser av en ung åldersnorm med kort historia.
9. Det verkar som ålderismen bland lesbiska och bisexuella kvinnor tar mer subtila former än i den manliga homomiljön, som är mer utseendefixerad, men att den inte skulle finnas är en av den nu etablerade forskningen kring LHBQTQ-personer och åldrande motbevisad, optimistisk myt (Witten och Eyler 2012).
10. Se Hallgren (2008) för reflektioner kring hur de tre kvinnotecknen länkade i

- varandra, som symboliserade den tidiga lesbiska feministiska rörelsen, blev två stycken.
11. Jag vill understryka att detta är Klaras subjektiva upplevelser av det som hände och hennes berättelse om transexfarenheter inom feministiska gemenskaper och det finns med säkerhet många olika berättelser om denna specifika händelse. Syftet här är dock inte att peka ut vad som "egentligen hände", eller om det var rätt eller fel, utan att visa på ett mönster som dokumenterats i feministiska rörelser även i andra länder, av transpersoners erfarenheter av att nekas tillträde till vissa separatistiska feministiska miljö. Det skäl som anges formellt för att neka Klara tillträde är likafullt att hon inte anses vara en riktig kvinna.
 12. Gestaltningar och memoarer från andra vågens kvinnorörelse i Sverige finns bl.a. i form av teaterföreställningen *Jösses flickor – återkomsten*, utställningen "Kärlek, makt och systerskap" (Olson 2002), som även delvis innehåller lesbiska feministers historia och röster. Det finns också en antologi och individuella memoarer, 2010 kom antologin *Tusen systrar ställde krav* (Bolinder 2010), med ett fyrtiotal bidrag, men lesbisk feministiska röster är det tyvärr väldigt glest med. I ett angloamerikanskt sammanhang finns en hel del dokumentationsprojekt där lesbisk feministiska röster finns med. Antologin *The Feminist Memoir Project* (1998), som den svenska antologin inspirerades av, innehåller flera centrala lesbisk feministiska röster. 2011 kom den kanadensiska dokumentärfilmen *Lesbiana: A Parallel Revolution* av Myriam Fougère som innehåller både historiska filmklipp och intervjuer med lesbiska feminist i dag. I denna film verkar de flesta ha det gemensamt att deltagandet i rörelsen och gemenskapen var intensivt och tog formen av separatistiska gemenskaper och även samlevnad. Deltagandet framstår som en väldigt stark upplevelse som betytt mycket för den enskildas liv.
 13. Besluten som fattades handlade inte bara om Klara som individ, men omfattade man-till-kvinna transpersoner som inte var postopererade generellt.
 14. Enligt Janice Raymond som utgår från en biologisk tvåkönsförståelse, är de flesta självidentifierade man-till-kvinna transpersoner egentligen män som på något sätt uppträder på stereotypa och sexistiska sätt. Raymonds bok, *The Transsexual Empire* (1994) skapade stor debatt och hade en central roll i de diskussioner som fördes i skapandet av såväl fältet *trans studies*, som en queer transaktivism (Betcher 2009).

ABSTRACT

Lesbian landscapes can be understood as both material and discursive productions, taking place over time, Gill Valentine (1995) argues, describing these processes as "lesbian time-spaces." This is also true regarding lesbian

feminism in Scandinavia, a movement created in a range of more or less permanent meeting places for non-heterosexual feminists during the 1970s and 1980s such as women's houses, summer camps, and feminist folk high schools, that proved to be important arenas over the years. This article explores some dimensions of a larger interview material with 18 non-heterosexual women in Sweden between the ages of 59 and 94. Using life narrative interviews with 8 self-defined lesbian feminists as point of departure, I look into the experiences of coming of age as non-heterosexual women for those who were, and still are, part of the lesbian feminist movement, and what it has meant to them over the years – in the past as well as the present. Resisting the dominant ideals of intimacy, sexuality, and ways of living, and the heterosexual nuclear family, they created new subjectivities as lesbian women and alternative images of “valuable lives,” where the lesbian and feminist community had a central part. What did identification processes look like over time in relation to the lesbian feminist subcultural community, and what is the importance of the social and political networks for the interviewees after the age of 60? How has these processes been experienced by a women-identified trans person as compared to the biologically born lesbian women in the study?

In spite of the agist expectation that subcultural life is important only for young people, one results is that the lesbian feminist subculture continues to be socially important in old age for those who have had a long commitment in these environments, even if it takes new forms. In contrast to the younger years, it seems like old age and lesbian generation is increasingly important for identifying with and taking part in lesbian community, for a range of reasons.

Keywords: lesbisk feminism, lesbisk subkultur, LHBT-personers åldrande, ålder och generation, motstånd, intimitets- och sexualitetsnormer, föreställd gemenskap, identifieringsprocesser, rörelsekultur, trans och feminism